

Marja van Tilburg

Het belang van stijl

Bij lezing van de bundel *De stijl van de burger* bemerkte ik dat de auteurs van de bijdragen een beperkte opvatting hebben van stijl: zij beschrijven de burgerlijke cultuur op basis van de inhoud van de teksten, die zij als bron voor hun onderzoek gebruiken, en gaan voorbij aan de vormaspecten van hun bronnenmateriaal. Dat is jammer, aangezien een analyse van vormaspecten belangwekkende inzichten kan opleveren. Dat zal ik laten zien aan de hand van adviesliteratuur van de late achttiende en negentiende eeuw.¹

Adviesliteratuur is relevant bronnenmateriaal, omdat in historisch onderzoek naar de burgerij veelvuldig gebruik gemaakt wordt van adviesliteratuur, met name om de ontwikkeling van burgerlijke normen en waarden te achterhalen. Een goed voorbeeld is de studie van Leonore Davidoff en Catherine Hall over de Engelse burgerij, *Family fortunes* (1987), die ook wordt genoemd in de bundel. Hierin wordt de ontwikkeling van huiselijkheid getraceerd aan de hand van adviesboeken, die specifiek bedoeld zijn voor vrouwen uit de burgerij. Tegen dit gebruik van adviesliteratuur heb ik een bezwaar, en wel dat de adviezen 'voor waar' worden aangenomen. Verondersteld wordt immers dat de adviesliteratuur in een eenduidige transparante relatie staat met het leven van alledag. Dat is mijns inziens niet het geval; in adviesliteratuur wordt juist een eigen wereldbeeld gecreëerd. Dat wereldbeeld is zwart-wit: het maakt een eenduidig onderscheid tussen goed en kwaad. Bovendien wordt er het goede beloond en het kwade gestraft. Vanwege deze simplificaties alleen al wijkt het gecreëerde wereldbeeld af van de historische realiteit. Om een verantwoord gebruik te maken van adviesliteratuur als historische bron, moeten de gegeven adviezen worden geïnterpreteerd in de context van het wereldbeeld, dat in het betreffende boek wordt gegeven.

Volgens recente tekstwetenschappelijke inzichten kan de context in de interpretatie van de gegeven adviezen worden meegenomen, door de verwoording ervan in de analyse te betrekken. In de tekstwetenschappelijke benaderingswijze staat de vorm van de tekst centraal. Door middel van een analyse van de vormaspecten wordt duidelijk hoe de tekst in elkaar zit, hoe

1 Deze tekst is een uitgewerkte versie van mijn voordracht op de studiemiddag naar aanleiding van de bundel *De stijl van de burger* (16 november 1998).

– in tekstwetenschappelijk jargon – betekenis tot stand komt.

Bij een tekstwetenschappelijke analyse worden eerst de tegenstellingen in de tekst aangewezen. Dat gebeurt aan de hand van betekenisgevende begrippen. Vervolgens worden de personages in het stramien van tegenstellingen gesitueerd en worden de personages geïnterpreteerd aan de hand van de opposities. Tot zover volgt de tekstwetenschappelijke benaderingswijze de inzichten van het structuralisme. Die zijn gedurende de laatste twee decennia geamendeerd: terwijl de structuralisten van mening waren dat begrippen een vaste betekenis hebben, gaan post-structuralisten er vanuit dat begrippen geen eenduidige betekenis hebben, maar dat de betekenis wordt bepaald door de plaats in de tekst en de combinatie met andere begrippen uit die tekst. Volgens hen verschuift de betekenis van dominante woorden al naar gelang het supplement. Om die reden kiezen zij voor de analyse niet alleen in het oog springende begrippen zoals veelvuldig voorkomende werkwoorden en zelfstandige naamwoorden, maar ook marginale zoals een enkel bijvoeglijk naamwoord. Vervolgens ordenen post-structuralisten de betekenisgevende begrippen in paren, waarbij steeds twee tegengestelde begrippen aan elkaar worden gekoppeld. Nadat de begrippenparen zijn gerangschikt, worden ze geïnterpreteerd.

In mijn bespreking van de adviesliteratuur betrek ik slechts twee typen boeken: adviesboeken voor echtparen, de zogenaamde huwelijksguides, en adviesboeken die zich specifiek richten tot jonge volwassenen. Bovendien beperk ik me tot twee thema's, die een belangrijke plaats in de bundel innemen. Het eerste thema betreft de vraag, die in de inleiding van de bundel aan de orde is gesteld: hoe onderscheidt de burgerij zich van andere sociale groepen? Het tweede thema is de betekenis van het sekse-verschil in de burgerlijke cultuur.

Stand

Het is niet eenvoudig gebleken om de scheidslijnen aan te geven tussen de burgerij en andere sociale groepen in de negentiende eeuw. Sociale stratificaties op basis van het vermogen, het inkomen en de status van het beroep van mannelijke gezinshoofden geven een globaal beeld en voldoen daarom niet. Reconstructies van de standsverschillen, zoals de negentiende-eeuwse burgerij die zag, bevredigen evenmin omdat het diepgewortelde standsbesef de burgerij ertoe brengt onderscheid te maken tussen 'ons soort mensen'

en anderen. Immers, die anderen zouden vanuit een laat twintigste-eeuws perspectief eveneens tot de burgerij gerekend worden. Wellicht stellen Remieg Aerts en Henk te Velde daarom voor om de burgerij te onderscheiden van andere sociale groepen op basis van de groepscultuur. Kenmerken van de burgerlijke cultuur als de cultus van huiselijkheid, de sekse-rollen en het standsbesef zouden daarbij als parameter gebruikt kunnen worden.²

Hier wil ik nader ingaan op het standsbesef van de burgerij. Volgens de redacteuren staat dit aspect van de burgerlijke cultuur tegenover een ander kenmerk, de pretentie van het algemene. Zij spreken in dat verband over de paradox van openheid en geslotenheid. Daarom zal ik de betekenis van het begrip 'stand' nader beschouwen in de context van een advies, dat de auteurs van de adviesliteratuur aan alle rangen en standen geven. Zo'n steeds weer terugkerend advies betreft de verantwoordelijkheden van echtparen jegens de samenleving.

Op het eind van de achttiende eeuw verbinden de huwelijksgidsen een nieuwe doelstelling aan het huwelijk. De auteurs verplichten echtparen een bijdrage te leveren aan het algemeen welzijn, door zo goed mogelijk voor hun gezin te zorgen. Daarmee verbinden ze een politiek doel aan het functioneren van het gezinsleven, dat in de vroegmoderne huwelijksgidsen ontbrak. Een voorbeeld van een dergelijke beschrijving van het huwelijk kan worden aangetroffen in het adviesboek *Huisboekje voor verloofden en pas-gehuwden* (1823). Hierin besprak de auteur, De Duitse predikant Voigt, het doel van het huwelijk. Volgens hem moest het gezin zo worden ingericht dat zij 'orde [brengt] in het geheel, en het welzijn der burgerlijke maatschappij'.³

De nieuwe doelstelling wordt niet alleen gegeven in huwelijksgidsen als het *Huisboekje*, die zich specifiek tot de burgerij richten, maar ook in gidsen die specifiek voor lagere standen zijn bedoeld. Zo geeft het adviesboek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, *Korte schets van de verpligtingen van eenen braaven huisvader en zulk een huismoeder* (1795), een uitvoerige en uiterst directe beschrijving van de nieuwe doelstelling. Volgens de auteur, Van Ouwerkerk de Vries,

- 2 Henk te Velde en Remieg Aerts, 'Inleiding', in: idem ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 9-27.
- 3 C.F.T. Voigt, *Huisboekje voor verloofden en pasgehuwden, en voor dezulken, die eenmaal den huwelijken-staat zullen omhelzen*. Vert. van: *Hausbedarf für Verlobte und Neuverehelichte und solche, die es noch werden sollen* (Amsterdam 1823) 2-4.

‘[is] een braaf Huisvader, als Mensch verplicht, zich aan de burgerlijke Maatschappij, in welker kring hij eene plaats bestaat, niet alleen nuttig, maar ook noodzaaklijk te maaken; alles, ter vergrooting van derzelver algemeene welvaart, en tot derzelver instandhouding, toe te brengen wat mogelijk zij; en het geen hier aan het meest bevorderlijk is, is zijn huisgezin, van alle deszelfs nooden en behoeften, door zijne nijvere werkzaamheid en spaarzaamheid, enz. te voorzien.’⁴

In het midden van de negentiende eeuw verschijnen er naast vrijzinnig-protestantse huwelijksgidsen ook orthodox-protestantse en katholieke gidsen verschijnen. Deze gidsen geven de nieuwe doelstelling eveneens. In een orthodox-protestantse huwelijksgids, *Het christelijke huisgezin* (1881) werd er zelfs een hoofdstuk aan gewijd, ‘Het sociale vraagstuk in het huisgezin’ getiteld. Hierin stelde de auteur, de Duitse predikant Lehmann, dat

‘gij het sociale vraagstuk in uw eigen huis [hebt], met al zijn nood en pijn, en met zijn groote verplichtingen en eischen. Elk huis, in zover het een kleine wereld op zich zelve en een eigen levend organisme vormt, is toch ook een lid van het groote lichaam des volks. En doet de sociale ellende haar invloed gevoelen, min of meer, in elk huisgezin, – ook de herstelling en de welstand van een lid draagt bij tot het welzijn van het geheel.’⁵

Uit het feit dat de nieuwe doelstelling van het huwelijk in alle typen huwelijksgidsen wordt gegeven, leid ik af de auteurs die doelstelling van belang achten voor elk echtpaar, ongeacht of het vrijzinnig, orthodox of katholiek is en of het tot de burger of ‘het gemeen’ behoort.

Ook al is de doelstelling van het huwelijk voor alle rangen en standen dezelfde, toch verplichten de huwelijksgidsen echtparen bij de inrichting van het gezinsleven standsverschillen in acht te nemen. De betreffende adviezen komen de onderzoeker bekend voor: lezers dienen een huwelijkspartner te kiezen uit dezelfde stand. Huisvrouwen krijgen het advies het huishouden te voeren in overeenstemming met de stand waarvan zij en haar echtgenoot deel uitmaken.

Op het eerste gezicht lijken deze adviezen het standsbesef te bevestigen: standsverschillen moeten in acht worden genomen. Bij nadere beschouwing

4 J. van Ouwerkerk de Vries, *Korte schets der verplichtingen van eenen braven huisvader en zulk eene huismoeder, in 't gemeen burgerlijk leven*. Verhandelingen, uitgegeeven door de Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, IV (Amsterdam 1795) 98.

5 E.G. Lehmann, *Het christelijke huisgezin*. Vert. van: *Das christliche Haus* (Utrecht 1881) 47.

blijkt het begrip ‘stand’ echter een beperkte betekenis te hebben. Door de verwoording van de adviezen suggereren de auteurs dat standsverschillen geen essentiële verschillen zijn, maar enkel verschillen in financiële armslag. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een passage uit de eerder genoemde huwelijksgrids van het Nut over het belang van financiële discipline in het gezin:

‘hoe menig huisvader, die slechts een burgerlijk bestaan heeft, gaat, in de bekostiging van de opvoeding zijner kinderen, onverstandig te werk! Niet alleen door hen boven zijnen staat te kleeden, maar ook in hen te laten onderwijzen in zodanige oefeningen, die meer tot vermaak strekken en in de wellevende waereld te pas komen, dan bevorderlijk zijn om het tijdelijk bestaan te doen toeneemen. Waartoe dient het, bij voorbeeld, dat een Ambachtsman, zijnen zoon in het dansen, en zijne dogter in het klavierspeelen, laat onderwijzen, daar een van beide nauwlijks leezen of schrijven kan? -- Dat gegoede of rijke burgers, met hunne kinderen, in dit opzicht wat vooruit hebben, (...) dat spreekt van zelve, maar den gemeenen burger voegt dit niet. Dubbeld ongelukkig, derhalven, voor deezem; het geldt wordt overtallig en vergeefs besteed; het nuttige wordt verzuimd; het vermaak, dat dikwerf uitspatting wordt, krijgt den voorrang. En welke zijn de gevolgen? -- De beroepen worden, of, niet grondig geleerd, of, verwaarloosd, in hoogmoed, lui- en ledigheid wordt de tijd vermoord; en terwijl zij in armoede en gebrek vergaan, wordt de waereld met werkelooze, onvernunftige, losbandige, en, veelal, lastige schepsaelen opgevuld.’⁶

In deze passage wordt door middel van contrasten en analogieën een verband gelegd tussen onderwijs en stand: terwijl de gegoede burgerij zijn kinderen zang- en danslessen kan laten volgen, kan de ‘gemeenen’ burger zijn kinderen het beste laten onderwijzen in lezen en schrijven. In deze passage staat het eerste type onderricht voor ‘vermaak’, het tweede is ‘bevorderlijk voor het tijdelijk bestaan’. In deze voorstelling van zaken staat het verschil tussen de gegoede burgerij met het ‘gemeen’ op een lijn met het verschil tussen ondoelmatig – want ‘vergeefs’ – met nuttig. Dit verschil tussen de standen betreft geen essentieel verschil, maar een verschil in financiële mogelijkheden.

Een ander voorbeeld van een beperkte betekenis van ‘stand’ is te vinden in een adviesboek voor jongvolwassen vrouwen uit de burgerij, *Woorden van moederlijke liefde aan mijne dochter Mathilda* (1844). In dit adviesboek werd een overzicht gegeven van de huishoudelijke vaardigheden, die

6 J. van Ouwerkerk de Vries, *Korte schets*, 110.

lezeressen zich eigen moeten maken om een goede huisvrouw te worden. Daarbij tekende de schrijfster, Barbara van Meerten-Schilperoort, aan dat de opsomming niet voor elke lezeres van toepassing is, dat elke stand zijn eigen eisen stelt. Vervolgens ging zij nader in op de verschillen tussen de standen en maakte daarbij onderscheid tussen vrouwen die in de huishouding moeten helpen 'schoon tot de min of meer aanzienlijke of milder of ruimer bedeelde behorende' en vrouwen die niets hoeven te doen:

'de jonkvrouwen, die, om zoo te spreken, alleen voor zich zelve en hare vermaken leven; die door stand en betrekking geheel meester van haren tijd zijn, en genoeg ondergeschikten onder zich hebben, om dezen elken arbeid, die haar min aangenaam is, op te dragen.'⁷

In deze passage maakt Van Meerten-Schilperoort verschil tussen vrouwen met weinig personeel en mensen met genoeg personeel om alles over te dragen. Hier is sprake van een gradueel verschil, afhankelijk van de financiële armslag.

Deze passages met verwijzingen naar standsverschillen overziend, zou ik willen concluderen dat de auteurs 'stand' voorstellen als financiële ruimte. Met deze voorstelling wekken zij de indruk dat standsverschillen slechts een verschil in financiële mogelijkheden betreft. Op deze manier worden belangwekkende consequenties van standsverschillen, zoals verschil in maatschappelijke kansen en macht, verhuld.

Uit deze analyse van de vormaspecten van de bespreking van een algemeen geldend voorschrift in de adviesliteratuur, blijkt dat 'stand' niet in tegenspraak hoeft te zijn met de suggestie van algemeenheid, zoals Aerts en Te Velde in de inleiding van hun bundel stellen. Integendeel, met deze voorstelling van 'stand' als verschil in financiële middelen wordt de pretentie van het algemene juist versterkt. Deze voorstelling van 'stand' suggereert immers dat standsverschillen er – wat de adviesliteratuur betreft – niet toe doen.

7 A.B. Van Meerten-Schilperoort, *Woorden van moederlijke liefde aan mijne dochter Mathilda*. Vert. van: *Worte mütterliche Liebe an meine Tochter. Ein Gabe für christliche Jungfrauen* (Amsterdam 1844) 126.

Gender

Een analyse van de vormaspecten van de bespreking van het sekse-verschil in de adviesliteratuur, geeft eveneens belangwekkende informatie. Josine Blok betoogt in haar artikel 'Hemelse rozen door 't wereldse leven' dat de negentiende-eeuwse burgerij mannelijkheid en vrouwelijkheid in polaire tegenstellingen denkt.⁸ De adviesliteratuur geeft echter geen eenduidig verschil tussen de seksen te zien. De huwelijksgidsen houden vrouwen dezelfde deugden voor als mannen. Bovendien worden de vermaningen tot deugdzaamheid aan vrouwen in dezelfde bewoordingen gesteld als die aan mannen. Zowel op het niveau van de inhoud als op die van de vorm zijn geen gender-specifieke verschillen te constateren.

De adviesboeken voor jongvolwassen vrouwen geven een ander beeld te zien: daarin kan een opvallend verschil in stijl worden geconstateerd tussen de passages betreffende seksualiteit en partnerkeuze enerzijds en die over de toekomstige taken en verantwoordelijkheden van vrouwen anderzijds. In de bespreking van seksualiteit wordt gebruik gemaakt van contrastering. Bovendien wordt door het veelvuldig gebruik van verwijzingen naar bijbel, ziekte en dood de contrastering van morele connotaties voorzien. Op die manier wordt het verschil tussen een juiste en een verkeerde partnerkeuze getransformeerd tot een tegenstelling tussen goed en kwaad. Door deze transformatie wordt de lezeres gedwongen de gegeven gedragsregels op te volgen. Daarnaast worden de gegeven adviezen geïllustreerd met verhalen over jongvolwassen vrouwen. Deze protagonisten zijn alleen op de wereld en moeten het wakend oog van ouders, chaperonnes of vriendinnen ontberen. Op die manier wordt de indruk gewekt dat lezeressen zich zelf aan de gedragsvoorschriften moeten houden, dat niemand anders daar voor zal zorgen.

De bespreking van de toekomstige verantwoordelijkheden geeft het gebruik van heel andere stijlmiddelen te zien. Hier domineren niet de contrastering en de illusie van autonomie maar de metafoor en de metonymie. Het meest voorkomende voorbeelden van metonymie betreft het bespreken van huishoudelijke vaardigheden in termen van deugden. In het adviesboek *Vaderlyke raad aan mijne dochter* (1790) werden alle adviezen voor het huishouden bijvoorbeeld in verband gebracht met specifieke deugden. De auteur, Campe, rangschikte adviezen over concrete vaardigheden onder

8 Josine Blok, 'Hemelse rozen door 't wereldse leven. Sekse en de Nederlandse burgerij in de negentiende eeuw', in: Aerts en Te Velde ed., *De stijl van de burger*, 123-156.

deugden als zin voor orde en regelmaat, werkzaamheid, spaarzaamheid en zuinigheid. Ook waren de adviezen over de specifieke eigenschappen die een huisvrouw moest hebben, zoals geduld en inschikkelijkheid, onder deugden gerangschikt. In dat verband noemde Campe deugden als zuiverheid, bescheidenheid, vriendelijkheid en 'goedhartigheid'. In de beschrijving van deze laatste deugd onderscheidde hij geduld, zachtmoedigheid, 'buigzaamheid' en zelfverloochening. Aan het eind van zijn beschrijving van de huishoudelijke vaardigheden en de eigenschappen die een huisvrouw moest hebben, ging hij in op de 'deugd der huisselijkheid'. Omdat alle eerder genoemde deugden in deze deugd verenigd zouden zijn, noemde hij die de vrouwelijke deugd bij uitstek.⁹

Dergelijke verwijzingen naar deugdzaamheid kunnen worden aangetroffen in alle adviesboeken voor jonge vrouwen. Door deze verwijzingen wordt het verwerven van huishoudelijke vaardigheden en eigenschappen op één lijn gesteld met het betrachten van deugdzaamheid. Er vindt een verschuiving plaats van een concreet onderwerp naar een abstract, verheven onderwerp, dat bovendien connotaties draagt als 'goed', 'verheven' en 'moreel juist'. Op die manier wekken de auteurs de indruk dat vrouwen met het doen van het huishouden geen concrete werkzaamheden verrichten, maar dat zij iets 'edels' of iets 'moreel goeds' doen. Bovendien suggereren zij dat het verrichten van huishoudelijk werk 'vrouwelijk' is. Op deze manier proberen zij lezeressen ertoe te bewegen zich de praktische en sociale vaardigheden van het huishouden eigen te maken.

De andere stijlfiguur, de metafoor, wordt dikwijls gebruikt in combinatie met de metonymie. Een voorbeeld daarvan is te vinden in het eerder genoemde adviesboek *Woorden van moederlijke liefde aan mijne dochter Mathilda*. Hierin ving Barbara van Meerten-Schilperoort het overzicht van huishoudelijke vaardigheden aan met de woorden: 'Er prijkt, mijn lieve MATHILDA! nog een fraaije bloem in den schoonen krans van jonkvrouwelijke deugden. Zij heet huisselijkheid'.¹⁰

In deze frase is de bloem de metafoor voor huiselijkheid. De adjectieven 'fraaij' en 'schoon' benadrukken de schoonheid van huiselijkheid. Bovendien suggereert het woord 'deugd' dat huiselijkheid iets is om na te streven. Door

9 J.H. Campe, *Vaderlyke raad aan myne dochter, in den smaak van Theophron: aan de huuwbaare jufferschap gewijd*. Vert. van: *Väterliche Rath für meine Tochter. Ein Gegenstück zum Theophron. Der erwachsenen weibliche Jugend gewidmet* (2 dln; Amsterdam 1790) I, 148, 185, 224, 253, 288, 302, 321-322.

10 A.B. van Meerten-Schilperoort, *Woorden van moederlijke liefde*, 118.

de frase 'fraaije bloem' aan deugd te verbinden wekt de schrijfster de indruk dat degene die deugdzaam is, ook fraai en schoon is. In deze omschrijving van het huishouden wordt de lezeres een dubbele beloning in het vooruitzicht gesteld: braafheid en schoonheid.

Een tweede voorbeeld staat in *Pligt en roeping der vrouw* van de Engelse schrijfster Mrs. Ellis. Zij stelde het huishouden voor als een bloem, waarvan 'den zoeten geur' een toevallig passerende wandelaar 'verkwikt'. Zij suggereerde dat de wandelaar erachter wilde komen welke bloem zo lekker rook. Dat blijkt niet eenvoudig te zijn:

'hij moet zoeken naar datgene, wat de oorzaak van zijn genot is. Hij vindt haar verscholen tusschen groene bladeren; zij mogen minder schoon zijn, dan hij had verwacht, wat gedaante en kleur betreft; maar o, hoe welkom is de herinnering van die bloemen, als het avondkoeltje andermaal hare welriekende geuren op zijne wien draagt. Zoo dringen de nederige deugden van het vrouwelijke karakter zich als van zelve aan onzen eerbied op.'¹¹

In deze passage maakt Mrs. Ellis een vergelijking tussen de geur van een onopvallend, maar 'verkwikkend' bloempje en de effecten van huishoudelijk werk. Door huishouden en bloem te vergelijken, wordt het huishouden eveneens als verscholen, weinig bijzonder, maar weldadig voorgesteld. Kortom: de metafoor instrueert lezeressen dat het huishouden weliswaar onbeduidend is, maar dat het anderen goed doet.

Door het gebruik van de metaforische metonymie worden lezeressen uitgenodigd zich te identificeren met de bloem. Zij hoeven het huishouden niet langer als een verplichting te beschouwen, maar als iets dat vanwege haar schoonheid of haar verkwikkende effect de moeite waard is. Bovendien kunnen zij inzien dat de schoonheid van het huishouden ook hen mooi maakt.

De twee stijlen in de adviesboeken voor jonge vrouwen sorteren heel verschillende effecten op de lezeres: de stijlfiguren in de passages betreffende seksualiteit en partnerkeuze zetten haar ertoe aan de gegeven gedragsregels zélf op te volgen. Zij wordt met andere woorden gevormd tot verantwoordelijkheid en zelfstandigheid; kortom, tot volwassenheid. De stijl van de passages over het huishouden heeft een ander effect: die nodigt lezeressen uit zich met het huishouden te identificeren, door het huishouden als mooi, weldadig en vrouwelijk voor te stellen.

11 Mrs. Ellis, *Pligt en roeping der vrouw. Een boek voor vrouwen en meisjes*. Vert. van: *The family monitor*. dl. I, *Women of England. Their social duties and domestic habits* (Amsterdam 1844) 18.

Uit deze twee verschillende effecten kunnen we afleiden hoe de auteurs van de adviesboeken jonge vrouwen zien. Omdat zij in de passages over seksualiteit gebruik maken van dezelfde stijlfiguren als in de adviesboeken voor jonge mannen, benaderen zij jonge vrouwen op dezelfde manier als jonge mannen.¹² Daaruit kan worden afgeleid dat zij vrouwen niet anders zien dan mannen. Daarmee voegen de auteurs zich naar de traditie van de vroegmoderne tijd.¹³ Dat zij in de passages over het huishouden gebruik maken van metaforen en metonymiën, onderschrijft dit. Immers, de beschrijving van het huishouden is verpakt in een roze wolk, om lezeressen over te halen zich te voegen naar de traditionele taakverdeling tussen de seksen. Daarmee maken de auteurs gebruik van 'bloemige' metaforen voor een specifiek doel; niet omdat zij – zoals de titel van Blok's artikel suggereert – vrouwen als bloemen zien.

Met de bespreking van de voorstelling van 'stand' en 'gender' in de adviesliteratuur hoop ik het belang te hebben aangetoond van een tekstwetenschappelijke benadering voor het onderzoek naar de cultuur van de burgerij. Vormaspecten van de bronnen van de burgerlijke cultuur geven inzicht in de voorstelling die de burgerij van de wereld maakt. Waar laat de burger zich beter kennen als daarin?

12 Zie voor een analyse van de adviesliteratuur voor jonge mannen mijn dissertatie *Hoe hoorde het? Seksualiteit en partnerkeuze in de Nederlandse adviesliteratuur, 17801-1890* (Amsterdam 1998).

13 Th. Laqueur, *Making sex. Body and gender from the Greeks to Freud* (Cambridge Mass. etc. 1990) 35-43.